

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
ЦЕНТР АНТИКОЗНАВСТВА ТА МЕДІЄВІСТИКИ

ОДЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ НАН УКРАЇНИ

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XIV

ОДЕСА
ОНУ
2023

УДК 94(100)“-05/17”(08)

C773

Рецензенти:

- С. Б. Сорочан** – д.і.н., професор, зав. кафедри історії стародавнього світа та середніх віків ХНУ імені В. Н. Каразіна;
О. А. Довгополова – д.філос.н., професор кафедри філософії ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

- О. М. Луговий** – к.і.н., доц., науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики, головний редактор;
В. В. Чепіженко – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, керівник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;
Т. О. Ізбаш-Гоцкан – к.і.н., доц., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова;
В. Г. Кушнір – д.і.н., доц., декан факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова;
І. В. Нємченко – к.і.н., доц., почесний керівник Центру антикознавства та медієвістики;
О. В. Смигитина – д.і.н., проф., зав. кафедри археології, етнології та всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;
О. Б. Шевченко – к.і.н., старший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету історії та філософії
ОНУ імені І. І. Мечникова.

Протокол № 1 від 12 вересня 2023 р.

C773 Стародавнє Причорномор'я. Випуск XIV / Голов. ред. О. М. Луговий. –
Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2023. –
524 с.

ISBN 978-617-689-483-4

Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XIV читань пам'яті П. Й. Каршиковського, міжнародної конференції, проведеної ОНУ імені І. І. Мечникова та Одеською Національною науковою бібліотекою 10–12 березня 2023 р.

ISBN 978-617-689-483-4

УДК 94(100)“-05/17”(08)
© Колектив авторів, 2023
© Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова, 2023

- ³² Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. Ч. 2–3. 1925. С. 2–3.
- ³³ *Пора-Леонович В. А.* Раскопки курганов в окрестностях Одессы летом 1923 г. // Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. Ч. 2–3. 1925. С. 69–74.
- ³⁴ Відчит про діяльність Одеського державного історично-археологічного музею за рр. 1927 та 1928. Одеса, 1929. С. 3, 11.
- ³⁵ ДАОО, ф. Р-39, оп. 1, спр. 62, арк. 7, 8–8 зв., 16 зв., 18–18 зв.
- ³⁶ *Дложевський С. С.* Одеський державний історично-археологічний музей. К., 1927. С. 13.
- ³⁷ ДАОО, ф. Р-39, оп. 1, спр. 89, арк. 26.
- ³⁸ *Каряка О. В., Яненко А. С.* Вказ. пр. С. 333–342.
- ³⁹ *Селинов В.* Варвара Александровна Пора-Леонович. Некролог // Молва. 1943. 6 февраля.
- ⁴⁰ ДАОО, ф. Р-4127, оп. 1, спр. 2, арк. 5, 24, 53–54, 121, 267; спр. 5, арк. 13.
- ⁴¹ ДАОО, ф. Р-4127, оп. 1, спр. 2, арк. 268.
- ⁴² *Селинов В.* Вказ. пр.

П. А. Майборода (Одеса)

З ІСТОРІЇ КАФЕДРИ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ ОДЕСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ.

ЧАСТИНА I.

КАФЕДРА ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ В 1934–1941 рр.

З 1963 по 2019 рр. у структурі історичного факультету (згодом факультету історії та філософії) Одеського університету імені І. Мечникова існувала кафедра історії стародавнього світу і середніх віків. Натхненником ідеї організації кафедри та її засновником був П.О. Каришковський, який починав свій шлях на факультеті в 1939 р.

Ця розвідка має своєю метою дослідити передісторію кафедри історії стародавнього світу у структурі історичного факультету Одеського державного університету (далі ОДУ, зараз Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова). Хронологічно обрано один з найскладніших для дослідження періодів з 1934 р. (утворення ОДУ) до 1941 р. (вторгнення німецьких військ та їх союзників на територію Радянського Союзу).

Зважаючи, що університетський архів за ці роки не збережено, а в одеських бібліотеках нам не вдалося знайти університетської багатотиражки «За більшовицькі кадри» за досліджуваній період, головним джерелом для дослідження виступали «Протоколи парторганізації університету»¹. Треба зазначити, що це досить своєрідне джерело, яке не розкриває університетське життя у всій його

повноті, фокусуєчись на ідеологічних проблемах, які найбільш привертали увагу партійного керівництва університету. Однак завдяки йому ми можемо реконструювати викладацький склад університету, дізнатися про цькування окремих викладачів, а також про тиск, що чинився керівництвом партії на професорську корпорацію.

Щодо дослідницької літератури найбільш корисними для нас були дослідження з історії університету 1930-х рр. Е.П. Петровського² та В.О. Кузнєцова³, а також біографічні дослідження, присвячені окремим викладачам кафедр історії стародавнього світу та середніх віків В.В. Левченка⁴.

Імператорський Новоросійський університет (далі ІНУ) як попередник ОДУ було засновано в 1865 р. З самого початку тут з різних причин опинилися провідні наукові кадри в царині дослідження проблем історії стародавнього світу та середніх віків. Це було обумовлено як тим, що Одеса була одним з небагатьох «університетських» міст Російської імперії, так і тим, що в місті можна було переховатися від немилості влади чи забезпечити вдалий старт академічної кар'єри. Саме тому в Одесі з 1865 по 1920 рр. працювали такі видатні фахівці з історії стародавнього світу та середніх віків як Е.Р. фон Штерн, С.П. Шестаков, М.І. Мандес, Ф.І. Успенський, П.М. Біцилли, В.Е. Крусман, К.О. Кузнєцов та багато інших.

В 1920 р. ІНУ було перетворено на Одеський інститут народної освіти (далі ОІНО), а в 1930 р. його в свою чергу було реорганізовано у Інститут соціального виховання, Інститут професійної освіти та Фізико-хіміко-математичний інститут⁵. В 1933 р. на вищу освіту у СРСР чекала чергова реформа: було вирішено відкрити університети в Києві, Харкові, Одесі та Дніпропетровську (нині – Дніпро). У планах щодо відкриття університету в Одесі фігурував і історичний факультет, однак у підсумку було відкрито тільки Економічний факультет з історичним відділенням. Це відбулося через невелику чисельність студентів на історичному відділенні – загалом їх нараховувалося 76 (з другого по четвертий курс)⁶.

Однак вже через рік положення змінюється: виходить постанова «Про викладання громадянської історії...», яка повертає історію до радянських шкіл (замість неї у 1920–1930-ті рр. існувало суспільствознавство), а отже і створює величезний попит на вчителів історії, який якраз і повинні були задовольняти вищі навчальні заклади. Отже, з вересня 1934 р. в Одеському університеті було відкрито окремий історичний факультет. У плані відкриття фігурувало п'ять кафедр (історії УРСР, історії СРСР, стародавнього світу, середніх віків, нової історії; також у складі історичного факультету

діяла загальноуніверситетська кафедра історії партії), однак у 1934\1935 рр. кафедри стародавнього світу, середніх віків та нової історії було об'єднано у єдину кафедру загальної історії, яку очолював К.П. Добролюбський.

Через деякий час у структурі історичного факультету з'являються кафедра історії стародавнього світу. Створена адміністративними рішеннями без урахування реальної ситуації на факультеті ця кафедра відразу відчула на собі кадровий голод.

В цей час ситуація як в університеті, так і на історичному факультеті була вкрай нестабільною, особливо у 1936–1938 рр. Це впливало і на плінність викладацького складу, нові керівники прагнули показати відсутність зв'язків із попередниками, піддавали їх критиці, а разом із керівництвом під цю критику підпадали і рядові викладачі, які виявлялися «заплямованими» зв'язками із «викритими» керівниками.

Джерелом кадрової нестабільності були постійні ідеологічні кампанії, які, ніби хвилі, раз за разом накривали історичний факультет.

Стрижневим у цих ідеологічних кампаніях було поняття «більшовицької пильності» ті чи інші викладачі та адміністратори регулярно пророблялися за її відсутність. Дуже характерною у цьому контексті є теза (цілком у риторичі того часу), висловлена на партзборах: «... шляпили [тобто недобачали – П.М.] ми всі разом, не серйозно підходили до підбору людей»⁷.

Також важливим було підкреслення міжнародного напруження. В одному з виступів під час партзборів зазначалося: «Німеччина утворила 2-х мільйону армію, її економічні ресурси дозволять їй довго тримати таку величезну силу. Отже вона готується розпочати війну в самий найближчий час. Небезпека війни зараз вираховується не роками і навіть не місяцями, а днями і годинами і ми всі повинні, підвищуючи нашу пильність, знати, хто піде з нами і хто буде проти нас»⁸.

Ще однією важливою темою були національні відносини. І хоча українізація пішла на спад з 1933 р., тема вживання української мови кілька разів піднімалася на партзборах університету⁹. Так, відзначалося, що деякі студенти історичного факультету виступали проти того, щоб розмовляти на перервах українською, закликали до ліквідації історії України як науки. Крім українізації, багато емоцій викликало нетолерантне ставлення до єврейської культури. Було зафіксовано випадок, коли при відмінюванні слова «жито» деякі літери цього слова було замінено з метою глузування¹⁰.

Навчальний процес не завжди викликав у студентів захоплення за своєю якістю. Відзначалося неякісне читання деяких фундаментальних для підготовки спеціалістів-істориків курсів. Так, було чути нарікання на неякісне читання латини: студентів за рік так нічому й не навчили; а навантаження з цієї дисципліни було надто малим, щоб як слід засвоїти цей курс¹¹. Кілька разів читали і перечитували курс з історії стародавньої Греції через постійні зміни викладачів¹².

Особливо болючим було питання підготовки аспірантів. Судячи з їхніх скарг, вони фактично були кинуті напризволяще, керівникам (за деякими винятками – велику увагу підготовці науковців приділяв К.П. Добролюбський) не вистачало часу займатися аспірантами: надто великим було навчальне навантаження, багато сил забирали й ідеологічні розборки й постійні проробляння. Промовистим фактом є те, що на кафедрі історії середніх віків перед Другою світовою війною спеціалізувалося три аспіранти, але у них не було керівника¹³.

Завідуючим кафедрою історії стародавнього світу став спеціаліст з літератури, мистецтвознавства та античного театру Б.В. Варнеке. Крім нього, на кафедрі працює спеціаліст із педагогіки та античної історії М.І. Гордієвський (до 1938 р.). В 1936–1940 рр. лекції з історії Стародавнього Сходу читав єгиптолог С.В. Доніч. З 1939 р., повернувшись із таборів, на кафедрі починає працювати археолог М.Ф. Болтенко. В 1940 р. на кафедру приходять А.Г. Готалов-Готліб. Розглянемо докладніше постаті викладачів кафедри.

Найбільш дотичним до антикознавства на кафедрі історії стародавнього світу був, безумовно, Борис Васильович Варнеке (1874–1944). Ніколи не знаючи батьків, він з дитинства захопився театром і зберіг цю свою пристрасть на все життя. Вихованець Санкт-Петербурзького університету, Б.В. Варнеке до 1910 р. викладав у Казані, а потім, завдяки рекомендації Е.Р. фон Штерна, був обраний на посаду професора Новоросійського університету в Одесі¹⁴ (Б.В. Варнеке також є автором блискучих портретів своїх наставників, серед яких він вважав і Е.Р. фон Штерна¹⁵). Протягом наступної третини століття Б.В. Варнеке був пов'язаний із вищою школою Одеси, викладав у Археологічному інституті, Інституті народної освіти, Інституті професійної освіти, а з організацією Одеського університету – і в ньому. Щоб забезпечити родину, професору доводилося дуже багато працювати: він одночасно очолював кафедри

історії стародавнього світу та класичної філології в університеті та кафедрі світової літератури в педагогічному інституті¹⁶.

Ставлення влади до Б.В. Варнеке було відверто підозрілим. Його син О.Б. Варнеке, також історик, тюрколог, був заарештований в 1931 р.¹⁷ За споминами самого Б.В. Варнеке, до нього було приставлено двоє студентів, які повинні були конспектувати його лекції, а потім передавати у відповідні органи¹⁸. Серед іншого, його називали правим октябристом, стверджували, що він вороже налаштований щодо радянської влади. І навіть у таких умовах професор знаходив час і сили займатися улюбленою справою: класичною філологією та історією театру. На жаль, все ще не складений повний перелік публікацій Б.В. Варнеке, у нашому розпорядженні тільки бібліографія до 1925 р.¹⁹, а тому можна припустити, що зовсім не всі публікації вченого 1930-х рр. виявлено, вони можуть бути розпорошеними по вельми неперіодичним виданням того часу. Однак треба констатувати, що саме Б.В. Варнеке належить головна фахова публікація, зроблена викладачами кафедри стародавнього світу ОДУ в досліджуваний період – «Історія античного театру» (1940)²⁰. Книжка була побудована на записі лекцій професора, а також на попередніх виданнях (наприклад, «Античний театр», 1929)²¹ і стала підсумком того, що Б.В. Варнеке написав про античний театр.

Б.В. Варнеке читав на кафедрі історію античної Греції²². І хоча керівництво досить часто обвинувачувало професора у ворожості та ігнорування марксизму-ленінізму, а також у некомпетентності (через те, що до цього він читав курс з історії мистецтва, а не із стародавньої історії), студенти захоплювалися цими лекціями. Так, деякі з лекцій Б.В. Варнеке завершувалися під оплески, хоча він починав читати ще в коридорі, а щоб вловити суть того, що говорив професор, треба було мати неабияку ерудицію²³. І хоча у Б.В. Варнеке перед війною спеціалізувалося 8 аспірантів (їх прізвища нам невідомі)²⁴, здається, що вирішальним його вплив був на П.О. Каришковського, якого саме старий професор долучив до античних студій²⁵.

Михайло Іванович Гордієвський (1885–1938) – уродженець Київщини, який, однак, вищу освіту отримав у Одесі. В університеті він спеціалізувався у М.М. Ланге, займаючись філософією І. Канта²⁶. В 1917–1920 рр. брав активну роль в українському русі в Одесі, наряду з І. Луценком та І. Липою. За сукупністю суспільно-політичної позиції та наукових інтересів його можна порівняти з його старшим сучасником І.М. Бондаренком, який поєднував зайняття історією англійських міст із співпрацею в одеській «Просвіті»²⁷.

Однак після приходу більшовиків до влади М.І. Гордієвський змушений був полишити всю свою суспільно-політичну працю, зосередившись тільки на роботі у вищій школі. Більше того, він був змушений змінити і спеціалізацію, через те, що за радянської влади займатися філософією не видавалося можливим. В Одеському ІНО він стає викладачем історії педагогіки та студіює роботи Й. Песталоцці. В ОДУ М.І. Гордієвський, подібно до інших співробітників, суміщав роботу на кількох кафедрах: історії стародавнього світу та педагогіки. Саме у цей час він працює над темою історії рабських повстань у стародавньому Римі (а також читає на історичному факультеті відповідний курс)²⁸, однак, на жаль, рукопис роботи нам невідомий: судячи з усього, він загинув під час арешту професора. На жаль, практично невідомі нам і інші роботи М.І. Гордієвського, присвячені античності: у списку його публікацій нам вдалося відшукати лише одну таку роботу²⁹. Вочевидь, робота професора на кафедрі історії стародавнього світу була обумовлена кадровим голодом на істориків античності, а самому М.І. Гордієвському були набагато ближче історико-педагогічні дослідження.

В 1936–1937 рр. все частіше звучать обвинувачення М.І. Гордієвського в українському націоналізмі та в тому, що в період революції він був членом партії есерів³⁰. В 1937 р. починаються арешти колишніх членів партії есерів, які не оминули й М.І. Гордієвського, якого було заарештовано в березні 1938р. У жовтні 1938 р. М.І. Гордієвського було розстріляно³¹.

Сергій Володимирович Доніч (1900–1958) викладав на кафедрі тільки як сумісник (і нам не вдалося знайти підтвердження цьому у протоколах парторганізації університету) впродовж 1936–1940 рр., читаючи курс історії Стародавнього Сходу.

Батько С.В. Доніча був військовим, він народився на території Грузії, а потім переміщувався з одного міста імперії до іншого. Ще у дитинстві С.В. Доніч виявив хист до східних та африканських мов та неабиякі організаторські здібності. Так, згідно з його автобіографією, у віці десяти років, він підбив до втечі «до Африки» весь клас гімназії, у якій навчався, за що був підданий покаранню керівництвом навчального закладу³².

Не отримавши повної вищої освіти (закінчив два курси університету в Кам'янці-Подільському), він почав працювати у місцевій астрономічній обсерваторії. Однак зі смертю свого наукового керівника О.А. Аленіча (1923 р.) він переїжджає до Одеси і займає посаду обчислювача в Одеській обсерваторії. Також у 1920-ті рр. він починає працювати сумісником в Одеському археологічному музеї, де

займається атрибуцією експонатів Єгипетського залу, а також розробляє свою оригінальну теорію вокалізації єгипетських ієрогліфів, зближуючи єгипетську із семітськими мовами³³.

В 1920-1930-ті рр. С.В. Доніч займає дуже нехарактерне місце для радянського інтелігента: у нього немає навіть закінченої вищої освіти, він працює в кількох установах, будучи самоучкою в єгиптології та арабістиці, намагається здобути визнання провідних радянських вчених, пишучи листи до А.Ю. Кримського³⁴, І.Ю. Крачковського, П.П. Курінного. Більшість його наукових робіт так і залишаються у рукописах через складні умови друку 1930-х рр., коли вже підготовлені збірки розпорошувалися (одну таку статтю, де описується жертвник Ісиди в Одеському археологічному музеї, підготовлену до друку ще в 1941 р., опублікував М.О. Тарасенко³⁵), а також через складні післявоєнні обставини життя вченого.

В ОДУ С.В. Доніч вочевидь працював як погодинник, враховуючи його завантаженість на основному місці роботи в обсерваторії, а також сумісництво в археологічному музеї. Відсутність наукового ступеню та закінченої вищої освіти, а потім і репресії радянської влади не дали йому можливості зробити наукову кар'єру, не знаємо ми також і про вплив С.В. Доніча на когось з одеських вчених. Стверджується, що С.В. Доніч був знайомий з відомим єгиптологом І.С. Кацнельсоном³⁶, який навчався в Одесі, однак вплив одеського вченого на нього залишається недослідженим.

Михайло Федорович Болтенко (1888–1959) викладав у ОДУ з 1939 р. Уродженець Одеси, він закінчив класичну гімназію, а потім університет (1912 р.). Як і Б.В. Варнеке, вважав своїм наставником Е.Р. фон Штерна. Після випуску з університету М.Ф. Болтенко викладав в одеських гімназіях історію та давні мови, а також брав участь у розкопках Ольвії та Березані³⁷. Після революційних подій 1917 р. на якийсь час зосередився на суспільно-політичній діяльності, в руслі ліберальної опозиції до більшовиків, а потім і підтримці Добровольчої армії. В 1920 р. намагався евакуюватися з Одеси, однак після невдачі повернувся до міста, де почав роботу в Археологічному музеї. В 1930 р. М.Ф. Болтенко очолював Археологічний музей, однак пізніше, за доносом, його було знято і він перейшов на роботу до Харкова. В 1934 р. М.Ф. Болтенка було заарештовано, його обвинувачували в контрреволюційному минулому, а також у зв'язках із японським консулом, який нібито «завербував» вченого³⁸.

М.Ф. Болтенко відбув у таборах п'ять років і повернувся до Одеси. На кафедрі історії стародавнього світу він читав курс археології (у нас нема відомостей, ким читався даний курс до приходу вченого на

кафедру). Із споминів Д.П. Урсу, який вчився на історичному факультеті у післявоєнні роки, можемо судити, що М.Ф. Болтенко здавався студентам «зламаним», кволим³⁹, цілком можливо, що в цьому свою роль зіграло те, що із вченого так і не зняли судимість. Також свою роль зіграло те, що М.Ф. Болтенко під час слідства 1934 р. був змушений давати свідчення проти своїх колег, А.Г. Готалова-Готліба та С.В. Доніча⁴⁰, що, вочевидь, не покращувало взаємодії з ними і впливало на самооцінку вченого.

Артемій Григорович Готалов-Готліб (1866–1960) народився у селі Яблона Бессарабської губернії (зараз – на території Молдови)⁴¹. В 1886 р. вступив на історико-філологічний факультет ІНУ, після закінчення якого працював у гімназіях Кишинєва, Ялти та Пскова. В 1919 р. А.Г. Готалов-Готліб повертається до Одеси, де починає науково-викладацьку кар'єру (у віці 55 років!) у вищих навчальних закладах міста⁴². З 1921 по 1930 рр. він працює в Одеському ІНО, а потім у Профосі, звідки в 1931 р. йому пропонують перевестися до Ніжинського ІНО. Не бажаючи змінювати місто проживання, А.Г. Готалов-Готліб на деякий час переходить до Українського науково-дослідницького інституту педагогіки, але вже в 1934 р. виходить на академічну пенсію⁴³. На пенсії А.Г. Готалов-Готліб продовжує свої розвідки із зарубіжної педагогіки⁴⁴, і в 1940 р. його запрошено на роботу до ОДУ. А.Г. Готалов-Готліб, як і М.І. Гордієвський, розпочинає роботу одразу на двох кафедрах: педагогіки та історії стародавнього світу. І якщо його робота на кафедрі педагогіки виглядає логічною, з огляду на його наукові інтереси та доробок, то запрошення на кафедру історії стародавнього світу відбулося через катастрофічну нестачу відповідних кадрів. А.Г. Готалов-Готліб ще під час навчання в ІНУ займався військовим устроєм Візантійської імперії, але, не отримавши стипендії для підготовки до професорського звання, він змінив коло наукових інтересів на більш прикладні питання педагогіки та методології та методики середньої та вищої освіти.

На історичному факультеті А.Г. Готалов-Готліб забезпечував читання курсів з історії Стародавнього Риму та Візантії, а також джерелознавства та історіографії стародавнього світу. Треба зазначити велику ерудицію А.Г. Готалова-Готліба, його добру історико-філологічну підготовку (зокрема, володіння класичними мовами), а також обізнаність в царині античної історіографії. Можна стверджувати, що відповідні курси з історії античності та Візантії викладалися на досить високому науковому рівні⁴⁵.

Отже, можемо підсумувати, що на кафедрі історії стародавнього світу працювали викладачі генерацій, що отримала освіту в дореволюційний час, а тому була добре підготовлена в галузі класичної філології. Наставником уродженців Одеси старшого покоління виступав у двох випадках Е.Р. фон Штерн, що дозволяє говорити про прообраз школи з антикознавства та археології, що створив цей вчений.

Кафедра історії стародавнього світу відчувала кадровий голод, саме тому залучалися фахівці, які до цього здебільшого працювали в царині педагогіки, але завдяки отриманій класичній освіті могли забезпечувати читання відповідних курсів на кафедрах. Абсолютна більшість викладачів змушена була суміщати свою роботу в ОДУ з роботою в педагогічному інституті та інших закладах міста.

На кафедрі спостерігалася величезна плінність кадрів, обумовлена ідеологічними проробляннями і репресіями. Тільки двос викладачів (А.Г. Готалов-Готліб та М.Ф. Болтенко) поновили роботу на кафедрі після закінчення Другої світової війни; більшість викладачів пройшли через цькування та репресії, один з викладачів взагалі припинив роботу на кафедрі через арешт (М.І. Гордієвський).

Теми, які розроблялися на кафедрі у той час, відрізнялися ідеологізованістю та соціологізаторством (розглядалося не конкретне явище дійсності стародавньої історії, а узагальнений концепт, як-то «рабовласництво»). Однак в будь-якому разі нам складно судити про якість наукової продукції викладачів, враховуючи, що ми здебільшого не маємо її прикладів. Більшість праць викладачів залишалася чи у чернетках, чи не видавалося через «ідеологічні перекручування».

Друга світова війна обірвала сталий розвиток ОДУ. В 1941 р. більшість викладачів університету евакуюються з Одеси, а під час окупації у місті діє університет Трансністрії, у якому з викладачів кафедр працював Б.В. Варнке. Саме в цей час закінчував навчання в Одесі П.О. Каришковський, чий праці стали живим прикладом наступництва між старшою генерацією одеської професури і її радянськими представниками. Саме П.О. Каришковський буде стояти у витоків відродження кафедри історії стародавнього світу та середніх віків у 1963 р.

---

¹ Державний архів Одеської області (далі ДАОО). Ф. П-20. Оп.2, од. зб. 5; оп.3, од. зб. 67; оп. 4, од. зб. 94.

² Петровський Е.П. Кадрова ситуація на історичному факультеті Одеського державного університету в 1930-х рр. // Проблеми історії України: Факти,

- судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Т.30, 2004. С. 260-273.
- ³ Кузнецов В. А. Создание и первые годы существования Одесского Государственного университета // Історія науки і техніки : зб. наук. пр. Київ, 2013. Вип. 3. С. 175-192.
- ⁴ Левченко В.В. Нові штрихи до просопографічного портрету Одеського вченого-історика А.Г. Готалова-Готліба // Вісник Одеського національного університету. Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. Т. 23, №1(19), 2018. С. 57-84; Левченко В., Петровський Е. «Арештувати як українського есера...» (до біографії професора філософії та педагогіки Одеського державного університету Михайла Гордієвського) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 2008. № 1/2 (30/31). С. 415-432 та ін.
- ⁵ Кузнецов В.А. Вказ. пр. С. 176.
- ⁶ Петровський Е.П., Урсу Д.П.. Особливості науково-дослідної роботи викладачів, аспірантів і студентів історичного факультету Одеського державного університету в 1934-1941 роках // Записки історичного факультету, №20, 2009. С. 235.
- ⁷ ДАОО. Ф. П-20, оп. 4, од. зб. 94. Л. 36.
- ⁸ Там само. Л. 151.
- ⁹ Щодо таких випадків див. цікаву роботу: Мартин Т. Імперія «положительной деятельности». Нації і націоналізм в СРСР, 1923–1939. Москва, 2011. С. 495-499 та далі. Автор дякую за вказівку на цю роботу О.В. Савченко (Марлену Інсарову).
- ¹⁰ ДАОО. Ф. П- 20, оп. 4, од. зб. 94. Л. 41.
- ¹¹ ДАОО. Ф. П- 20, оп. 4, од. зб. 94. Л. 40.
- ¹² ДАОО. Ф. П-20, Оп. 4, од. зб. 44. Л. 87
- ¹³ Щодо підготовки аспірантів у той час див.: Петровський Е.П., Урсу Д.П. Особливості науково-дослідної роботи викладачів, аспірантів і студентів історичного факультету Одеського державного університету в 1934-1941 роках // Записки історичного факультету, №20, 2009. С. 300-312.
- ¹⁴ Остання стаття І.В. Тункіної, присвячена Б.В. Варнеке: Тункина И. В. К биографии профессора Бориса Васильевича Варнеке: новые архивные материалы // Археологія і давня історія України. 2015. Вип. 1. С. 414-421.
- ¹⁵ Варнеке Б.В. Старые филологи / Публ. И.В. Тункиной // ВДИ. 2013. № 3. С. 191-201; То же. Продолжение // ВДИ. 2013. № 4. С. 123-155; То же. Окончание // ВДИ. 2014. № 1. С. 144-178; Тункина И. В. Б. В. Варнеке: Материалы для биографии Н.П. Кондакова / Публ., предисл., коммент. И.В. Тункиной // Диаспора: Новые материалы. Париж; СПб.: Athenaeum-Феникс, 2002. Вып. 4. С. 72-152.
- ¹⁶ Петровський Е.П. Кадрова ситуація... С. 264.
- ¹⁷ Про його долю є у статтях В.В. Левченко. Напр., Левченко В.В. Одесский тюрколог А. Б. Варнеке: штрихи інтелектуальної біографії. Традиційна культура тюркських народів в змінюючомуся мирі: матеріали I Міжнародної наукової конференції. 2019, С. 296-299 та ін.

-
- ¹⁸ Смирнов В.А. Реквием XX века: в 5 ч.: Ч.1. Одесса, 2009. С. 179
- ¹⁹ Библиографический список научных трудов профессора Б. В. Варнеке. 1889-1924. Одесса, 1925.
- ²⁰ Варнеке Б.В. История античного театра, Москва, Ленинград, 1940.
- ²¹ Варнеке Б.В. Античный театр, Харьков, 1929.
- ²² ДАОО. Ф. П-20, Оп. 4, од. зб. 44. Л. 87.
- ²³ Смирнов В.А. Вказ. пр. С. 180.
- ²⁴ Петровський. Кадрова ситуація... С. 264.
- ²⁵ Левченко В.В. В начале пути: формирование научных интересов Петра Осиповича Карышковского // ДП, вып. 10, 2013. С. 380-387.
- ²⁶ Левченко В.В., Петровський Е.П. «Арештувати як українського есера...». С. 417.
- ²⁷ Докладніше про І.М. Бондаренко див. у статті Музичко: Музичко О.Є. Іван Михайлович Бондаренко: біоісторичний нарис // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр., 2010. Вип. 20. С. 100-121.
- ²⁸ Петровський Е.П. Кадрова ситуація... С. 262.
- ²⁹ Левченко В. В. Фрагменти інтелектуальної біографії одеського вчено-історика Михайла Івановича Гордієвського // Спадщина Д. І. Багалія в контексті сучасності: Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції «Теоретичні та прикладні аспекти біографістики» (до 160-річчя від дня народження Д. І. Багалія) (7 листопада 2017 р., м. Харків). Харків, 2018. С.95.
- ³⁰ ДАОО. Ф. 20, оп. 4, спр. 94. Л. 44.
- ³¹ Левченко В.В., Петровський Е.П. «Арештувати як українського есера...». С. 432.
- ³² Доніч С.В. Автобіографія // Архів Одеської обсерваторії. Без нумерації. (Копія знаходиться в архіві автора). Також ми повинні подякувати Н.В. Базей за змогу ознайомитися з цими та іншими документами щодо С.В. Доніча, які збереглися в архіві Одеської обсерваторії.
- ³³ Тарасенко М. О. Сергій Володимирович Доніч (1900–1958): доля єгиптолога в радянській Україні // Доісламський Близький Схід: історія, релігія, культура. 2021. Вип. 2. С. 167.
- ³⁴ Листи до А.Ю. Кримського блискуче проаналізовані в статті: Радівілов Д.А., Романова О.О. «Арабські листи» С.В. Доніча: із біографії сходознавця і археолога. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 23. 2019. С. 419-435.
- ³⁵ Тарасенко М. О., Герейханова Д. К. Неопублікована стаття С. В. Доніча “Жертвник Ісиди. Інв. 51843 Одеського історичного музею” (РА НФ ОАМ № 59405) // Сходознавство. 2020. № 86. С. 139-162.
- ³⁶ Тарасенко М.О. Сергій Володимирович Доніч... С. 154.
- ³⁷ Про роботу М.Ф. Болтенко над розкопками Ольвії див.: Колесниченко А.Н. М. Ф. Болтенко и археологические исследования на о. Березань: неизвестные страницы личного архива М.Ф. Болтенко // История археологии: личности и школы: Материалы Международной научной

- конференції к 160-летию со дня рождения В.В. Хвойки (Киев (5–8.10.2010)). СПб. 2011, С. 181-186.
- ³⁸ Докладніше про це у Смирнов В.А. Реквієм ХХ века: в 5 ч.: Ч.4. Одесса, 2017. С. 60 і далі.
- ³⁹ Див. у книзі Урсу Д. П. Факультет: Воспоминания, разыскания, размышления. Одесса, 2006. 305 с., а також у Урсу Д. П. Университет длиною в жизнь: Путь историка. Одесса, 2016. С. 67-68.
- ⁴⁰ Смирнов В.А. Реквієм ХХ века: в 5 ч.: Ч.4. С. 63, 77.
- ⁴¹ Найповніше розкриває біографію А.Г. Готалова-Готліба робота: Левченко В.В. Новые штрихи к просопографическому портрету одесского учёного-историка А.Г. Готалова-Готлиба // Вісник Одеського національного університету. Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. Т. 23, №1(19), 2018. С. 57-84.
- ⁴² Біографії А.Г. Готалова-Готліба з 1914 по 1920 р. присвячена стаття: Майборода П.А. А. Г. Готалов-Готліб в роки війни і революції (1914–1920) // *Libra*: збірка наукових праць кафедри історії стародавнього світу та середніх віків. Вип. 5. С. 97-109.
- ⁴³ Левченко В.В. Новые штрихи к портрету... С. 72.
- ⁴⁴ Бібліографію А.Г. Готалова-Готліба можна подивитися в: Майборода П.А. Ad memortiam. Бібліографія А. Г. Готалова-Готліба (1866–1960) (до 150-річчя від народження) // *Libra*: збірка наукових праць кафедри історії стародавнього світу та середніх віків. Вип. 4, 2017. С. 154-183.
- ⁴⁵ Більше про зміст курсів А.Г. Готалова-Готліба в статті: Майборода П. А. Г. Готалов-Готліб на вершині адміністративної кар'єри: життя та діяльність одеського вченого в 1944–1952 рр. // Українська біографістика. 2016. Вип. 14. С. 127-128.

Перелік скорочень

Abbreviations

- АА – Археологический альманах. Донецк.
АВУ – Археологічні відкриття в Україні
АЗ – Археологические записки Донского археологического общества.
АИМ – Археологические исследования в Молдавии. Кишинев,
Штиинца.
АМА – Античный мир и археология
АО – Археологические открытия
АПУ – Археологічні пам'ятки України
БФ – Боспорский феномен
БЧ – Боспорские чтения
ВДИ – Вестник древней истории
ДАОО – Державний архів Одеської області
ДП – Древнее Причерноморье. Одесса.
ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и
древностей
ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені
В. І. Вернадського.
КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР. М.-Л.
МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва;
Ленинград: АН СССР.
НАРМ – Національний архів Республіки Молдова.
ОВ – Одесский вестник
СА – Советская археология
СП – Стародавнє Причорномор'я. Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова
ССПК – Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Запоріжжя
ACSS – Ancient Civilizations from Scythia to Siberia.
BSPF – Bulletin de la Société préhistorique française. Paris.
FGH – Die Fragmente der Griechischen Historiker.
IOIb – Надписи Ольвии. 1968.
IOSPE, I² (*IPE I*²) – Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis
Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropolis, 1916. Vol.1. Ed.2.
*IPE I*² – Latishev B. 1916. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti
Euxini Graecae et Latinae. Petropolis
SB – Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten, begründet im
Auftrag der Strassburger Wissenschaftlichen Gesellschaft.
SEG – Supplementum epigraphicum Graecum
SP – Stratum plus
TE – Theatrum europaeum

БІОІСТОРИОГРАФІЯ ТА ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

<i>Дьомін О. Б.</i> Рецензії в контексті персональної наукової історії професора П. Й. Каришковського	5
<i>Левченко Г. С.</i> Публікації з археології на сторінках газети «Одесский вестник» (1820-ті – 1830-ті рр.)	11
<i>Сапожников І. В., Айсфельд О.В., Корчемна І.С.</i> Програма ОТІС 1882–1884 років з археолого-історико-етнографічного опису міст і сіл Причорномор'я та Приазов'я.....	18
<i>Музичко О. Є.</i> Діяльність Ф. І. Успенського в Одесі: питання про школу істориків видатного вченого	29
<i>Лиман С. І.</i> Середньовічна історія слов'янських народів у творчості Степана Михайловича Кульбакіна: харківський період його науково-педагогічної діяльності (1904–1919)	44
<i>Гордієнко Д. С.</i> «Слово о полку Ігоревім» Володимира Перетца в історії української археології	51
<i>Попова Т. М.</i> «Ідея ритму» в науковій спадщині П.М. Біцилли (до дня пам'яті).....	65
<i>Налівайко А. О.</i> Джерелознавство середніх віків в дослідженнях Л. Беркута	75
<i>Левченко В. В.</i> Доля археолога: штрихи до біографії В. О. Пора-Леонович (до 80-х роковин від дня смерті)	82
<i>Майборода П.А.</i> З історії кафедри стародавнього світу та середніх віків Одеського університету. Частина І. Кафедра історії стародавнього світу в 1934–1941 рр.....	90
<i>Венгер А.Г.</i> Внесок Миколи Ковальського (1929–2006) у вивчення наративних джерел доби пізнього середньовіччя	102
<i>Степанян К. І.</i> До питання морфології та типології історичних соціокультурних спільностей	108

ПЕРВІСНА ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

<i>Піструїл І. В.</i> Скрески типу «Carene» верхньопалеолітичного поселення Анетівка II.....	122
<i>Главенчук А. В.</i> Зображення вагітних жінок в мобільній пластиці на верхньопалеолітичному поселенні Анетівка 2	130
<i>Кіосак Д. В.</i> Восьме тисячоліття до н. е. на Півдні України	137
<i>Тоцев Г. М.</i> Неолітичні могильники Мамай-Гори	144
<i>Пересунчак О. С.</i> Антропоморфна статуетка з трипільського поселення Тополі	149
<i>Бурдо Н. Б.</i> Усатівська культура. 100 років польових досліджень ..	158

<i>Іванова С. В.</i> Соціальний та хронологічний аспекти в археології (Буджацька ямна культура).....	166
<i>Агульников С.</i> Перехідний період від епохи пізньої бронзи до раннього залізного віку в Пруто-Дністровському межиріччі.....	171
<i>Яцук О. Ю.</i> Типологічне та технологічне розмаїття скляних намистин з високим вмістом міді в Центральній Італії ранньої залізної доби.....	175

ЕЛЛІНСЬКА ОЙКУМЕНА ТА АНТИЧНИЙ СВІТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

<i>Туренко В. Е.</i> Образ друга і ворога в архаїчній ліриці	184
<i>Вар'ян О. О.</i> Nothoi та образ ідеального громадянина у Стародавніх Афінах	190
<i>Одрін О. В.</i> «Північні греки»: штучний термін чи історико-культурна реальність?	199
<i>Орлик О. Ю., Демчук С. А.</i> Культ Деметри у грецьких полісах Північного Причорномор'я	207
<i>Самойлова Т. Л.</i> Основні етапи економічного розвитку Офіусси-Тіри	214
<i>Снитко І. О., Гаркуша Н. М.</i> Теменос Борисфена в сакральній історії Ольвійського полісу в архаїчну та ранньокласичну епохи	222
<i>Ніколаєв М. І.</i> Хронологічне підґрунтя історії Ольвії IV–I ст. до Р. Х.	226
<i>Папанова В. А.</i> Бронзові вироби з приміських садиб Ольвії	234
<i>Зелінський А. Л.</i> Датування візиту птолемейської військово-морської ескадри до Боспорського царства	240
<i>Савельєв О. К., Красножон А. В., Савельєва К. С.</i> Дослідження в південно-західній частині Тіри-Білгорода в 2020–2021 рр. (попередні результати).....	247

PAX ROMANA

<i>Баукова А. Ю.</i> Історична гідрогеографія північної частини римської провінції Азія в світлі писемних та нумізматичних джерел	257
<i>Кумінова К. А.</i> Образ Індії у «Флоридах» Апулея: історіографія проблеми.....	266
<i>Береговий В. Б.</i> Кипріан Карфагенський та питання жінки у ранній церкві Римської імперії	275
<i>Драгомирецька О. Г., Федорук А. В.</i> Римська спата з могильника біля с. Оселівка: про пізньоантичне озброєння з території Середнього Подністров'я	279

<i>Шевченко О. Б.</i> Дослідження дитячих поховань на прикладі кочових сарматів	284
---	-----

НУМІЗМАТИКА ТА СФРАГІСТИКА

<i>Ізбаиш-Гоцкан Т. О., Колесніченко Є. О.</i> Корпус монет царя Скіла з архіву П. Й. Каришковського	289
<i>Бондаренко А. О., Снитко І. О.</i> Нумізматичні знахідки античного часу з району солоного озера Оджиголь на Херсонщині в контексті початку економічного освоєння ольвіополітами західної частини Гілеї	292
<i>Bodzek J., Zajac B.</i> Olbian Coins Struck in the 1st century AD Found in Central Europe	298
<i>Янов Д. М., Корнусова І. В.</i> Фантазійні підробки античних монет в колекції Одеського археологічного музею	307
<i>Пивоваров С. В., Калініченко В. А.</i> Нумізматичні та сфрагістичні матеріали з городища другої половини XIV ст. в Зеленій Липі	314

ЦЕНТРАЛЬНА ТА СХІДНА ЄВРОПА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

<i>Луговий О. М.</i> Турріс Прокопія Кесарійського та Тіра в VI ст.	323
<i>Лагодич В. Ю.</i> Війна з аварами імператора Маврикія: до питань хронологічних та географічних меж протистояння	332
<i>Kolomiets O. O.</i> To the Question of the Peculiarities of the Use of Building Materials in the Temple Architecture of the Middle and Late Byzantium	341
<i>Димидюк Д. А.</i> Використання дротиків у Вірменії епохи Багатидів (кінець IX – середина XI ст.)	343
<i>Головко О. Б.</i> Свідectво католицького місіонера Бруно Кверфуртського про його подорож до Східної Європи (1008 р.).....	352
<i>Сидоров Г. В.</i> Болгарсько-татарський похід на Константинополь в 1264-1265 рр. та дискусія щодо ролі Ногая в ньому	363
<i>Ліхтей І. М.</i> До питання про коронацію 1261 року чеського правителя Пршемисла Отакара II	370
<u>Добролюбський А. О.</u> «Присмак глінисті»	380
<i>Гулевич В. П.</i> Про виникнення та призначення замку Караул	390
<i>Пилипчук Я. В.</i> Падіння Угорського королівства. Угорщина при Ягеллонах (1490–1526)	398
<i>Федчук О. Б.</i> Образ Кримського ханства в британській свідомості XVI–XVIII ст.	408

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

<i>Казакевич Г. М.</i> Зі Скіфії до Скоттії: довге відлуння середньовічної легенди про скіфське походження ірландців	417
<i>Воротняк І. Д., Данилів М. В.</i> Мотиваційні витоки походів вікінгів: дискурс скандинавських джерел	424
<i>Стасюк О. В.</i> Августин проти Робін Гуда: походження милостині та наміри благочинця у творах середньовічних каноністів (XII–XIII ст.)	435
<i>Чепіженко В. В.</i> Леді де Моун: поважна вдова та вмільй підприємець	443

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ РАНЬОГО МОДЕРНУ

<i>Ціватий В. Г.</i> Інституціональна історія дипломатії та комунікативних практик Європи в добу Середньовіччя і Ранньомодерного часу: моделі комунікації, комунікативні технології, особливості міжкультурної комунікації.	455
<i>Побуцька С. С., Пількевич А. Л.</i> Поява та розвиток нової ідеологічної моделі держави і канонічного права крізь призму ранньої англійської Реформації (1529–1553 рр.)	463
<i>Демчук С. А.</i> Поняття сучасного у нідерландській культурі першої половини XVI століття	470
<i>Івченко О. С.</i> Політичні витоки ідеології конституційного роялізму.	479
<i>Нємченко І. В.</i> Апологія повстання в політичній творчості Олджернона Сіднея	485
<i>Гребцова І. С.</i> Національні мотиви у творчості фламандських майстрів живопису Пітера Брейгеля старшого і Якоба Йорданса	489
<i>Тоцький П. М.</i> Варенн 1791 р.: конституційна криза чи уроки моралі?	500

In memoriam

<i>Нємченко І. В., Луговий О. М., Чепіженко В. В.</i> Андрій Олегович Добролюбський (18 квітня 1949 р. – 28 вересня 2023 р.).....	513
<i>Красножон А. В.</i> На смерть професора Андрія Добролюбського.....	516
Перелік скорочень	518